

– склад органів управління, державних і самоврядних, визначався їх необхідністю. До державних установ відносились канцелярія військового губернатора та її відділення в Севастополі, Управління Чорноморських адміралтейських поселень (власне це був структурний підрозділ Чорноморського відомства), міська поліція, судові і виправно-каральні установи, Севастопольський карантин. Хоча міста Миколаїв і Севастополь за кількістю населення були найбільшими населеними пунктами в своїх губерніях (після Одеси в Херсонській і Сімферополя в Таврійській губерніях), але вони вважались заштатними. Незважаючи на це, в них були сформовані власні думи, різного роду присутствія (військове, портове, міське і т.д.), статистичні й розпорядчі комітети. По земському управлінню Миколаїв підпорядковувався Херсонському губернському земству, але й тут губернатори прагнули самостійності. Вони намагались виділити місто в окрему земську одиницю.

2.2. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство у 1805-1856 рр.

Відправною точкою в історії Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства стало 20 березня 1805 р., коли були суміщені посади головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського військового губернатора.

Вперше обидві посади одноразово посів французький маркіз Іван Іванович де Траверсе (додаток А.1). Завдяки його активній адміністративній діяльності як головного командира у Миколаєві у 1803 р. було засновано депо карт з бібліотекою і кабінетом рідкостей, до якого приєднана типографія з літографією, заснована майстерня морехідних інструментів, для якої побудовано новий будинок.

У 1804 р. в Миколаєві відкрито училище флотських юнг, збільшено курс наук та число вихованців в штурманському училищі. Де Траверсе прагнув відновити роботу Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю [20, с. 256]. У 1804-1805 рр. в Миколаївському адміралтействі було побудовано компасну майстерню [393, с. 57].

В часи де Траверсе на Миколаївській верфі було закладено і побудовано декілька кораблів, серед яких дві бригаанти “Десна” і “Днестр”, корвет “Або”, фрегат “Минерва”, корабель “Лесное” та особиста яхта де Траверсе “Твердая” [393, с. 57]. При будівництві корабля “Правый” вперше використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини [20, с. 257].

Під час війни з Туреччиною 1806-1812 рр. де Траверсе здійснив ряд заходів для захисту Миколаєва з води: на Волоській косі і Глибокій Пристані були спроектовані тимчасові батареї, розроблений проєкт відновлення потьомкінського блок-форту на насипному острові напроти Очакова. На цих укріпленнях були влаштовані гармати на поворотних платформах [393, с. 57].

В Севастополі у 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. У 1805 р. він клопотав про укріплення Севастополя з суші. У 1809 р. представив проєкт “про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці”, для чого запропонував обнести все місто кам’яними стінами з bastions і ровами. Після проведених під керівництвом де Траверсе робіт морський міністр П.В.Чичагов віддав належне активній діяльності адмірала і написав, що тепер це місто вперше в змозі себе захистити [500, арк. 6; 393, с. 257; 526, с. 48-49].

Будинок міської поліції м. Миколаєва

У Миколаєві військовий губернатор звернув увагу на формування місцевих органів влади. У 1806 р. тут було створено поліцейські органи. За Указом Олександра I від 23 березня 1804 р. поліцейське управління комплектувалось “особливим штатом” згідно з площею міста, кількістю населення, торгових промислів та інших місцевих особливостей. Де Траверсе було проведено докладний аналіз стану міста Миколаєва. В своєму звіті він писав, що населення міста на 1806 р. складає душ чоловічого стану різних чинів і нижчих служителів дійсних і у відставці 1555 чол., священно- і церковнослужителів – 14 чол., іноземців та з інших міст – 114 чол., купців і міщан – 1300 чол., в казенних домах знаходиться 3000 чол.; жіночого стану всіх взагалі – 2497 осіб. Всього: 8480 осіб. На цю

*Одеська поліцейська частина
м. Миколаєва*

55
кількість жителів приходиться 5 церков і один молитовний будинок, дві богадільні, 1000 домів і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів (з них два горілчаних і один пивоварний), 22 питейних будинки, 82 погребі, 14 харчевень і пекарень, 4 торгові лазні. Крім цього, на міській землі знаходилось 66 хуторів [105, арк. 13].

За цим аналізом де Траверсе склав і 3 лютого 1806 р. відправив у Петербург перший штатний розпис міської поліції. 11 травня цей штат було затверджено імператором Олександром І. На чолі поліції у Миколаєві став поліцмейстер, в його віданні знаходились поліцейський пристав, квартальний наглядач, 9 десятських та поліцейська команда з двох унтер-офіцерів і 12 драгунів [105, арк. 22]. Де Траверсе приклав багато зусиль для організації фінансування поліції, забезпечення службовців зброєю, кіньми, одягом, взуттям, пайковим харчуванням. Губернатор не вважав принизливим для себе вникати у всі справи, навіть придбання крупи, борошна, верхнього і нижнього мундиру, сідел, потників, портупей тощо. З цих питань він постійно листувався з губернатором Новоросійського краю, своїм співвітчизником Арманом Рішельє дю Плессі, Малоросійським генерал-губернатором, а згодом міністром внутрішніх справ Олексієм Куракіним, який співчував населенню України, і зокрема південноукраїнських земель, та допомагав місцевим начальникам у вирішенні різних питань [105, арк. 32-34, 42-43, 65, 70].

У 1808 р. І.І. де Траверсе виклопотав дарування Миколаєву “чотирирічної відкупної суми” – 240000 руб., проценти з якої щорічно повинні були складати 14400 руб. На ці гроші він сподівався збудувати казарми, присутствені місця, пристань, школи. Вже губернатором О.С.Грейгом у 1821 р. в Миколаєві на ці кошти було засновано “Городовий комітет” – банківську установу,

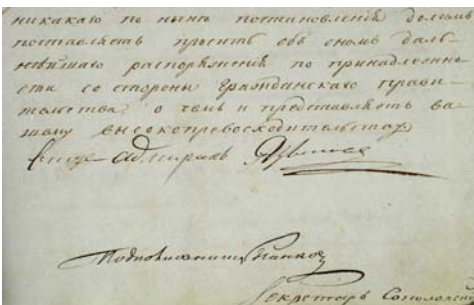

*2-га Адміралтейська поліцейська
частина м. Миколаєва*

яка розпоряджалася капіталом, що належав місту, видаючи його в обіг у вигляді позик жителям міста і установам [112, арк. 2-3].

У 1809 р. І.І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. В цей час його обов'язки виконував віце-адмірал М.Л.Язиков, який до цього після відставки П.В.Пустошина з 1807 р. перебував на посаді флотського начальника в Севастополі [13, с. 132]. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра морських сил (з 1815 по 1828 рр. – морського міністра).

Між іншим, посаду головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського і Севастопольського губернатора після І.І.де Траверсе офіційно зайняв не Язиков, як до того вказувалось у більшості дореволюційних і радянських видань. На цю посаду 11 лютого 1811 р. було призначено віце-адмірала Романа Романовича Галла (додаток Б.4), англієць, який незадовго перед цим прийняв “вічне підданство Росії”. Р.Галл не поспішав покидати столицю та їхати до далекого Миколаєва. Він відвідував жіночу половину імператорської сім'ї, щовечора бував у відомих петербурзьких салонах. Тому, не дочекавшись приїзду Р.Галла, на посаді головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя у листопаді 1811 р. затвердили Миколу Львовича Язикова (додаток А.3). Поки М.Язиков у Миколаєві чекав на своє затвердження, в Севастополі змінилось два флотських начальники: віце-адмірал Антон Павлович Алексіано (додаток Б.2) (з липня 1809 р. до травня 1810 р.) та контр-адмірал Олексій Андрійович Саричев (додаток Б.3) (з 5 травня 1810 р. до 1811 р.).

Зразок документа з фонду “Канцелярія Миколаївського військового губернатора” з автографом адмірала М.Л.Язикова

Р.Галла призначили флотським начальником у Севастополі в листопаді 1811 р. [60, с. 225]. Невдовзі його змінили з посади за бездіяльність на флоті і в місті, та за іншими джерелами він працював аж до 1816 р., коли його призначили на посаду командира Ризького порту [420, с. 50; 514, с. 43; 501, арк. 19].

М.Л.Язиков перебував на посаді головного командира та військового губер-

натора також до 1816 р. 1 березня його звільнили у відставку через хворобу. На його місце 2 березня 1816 р. було призначено віце-адмірала Олексія Самуїловича Грейга (додаток А.4). Двома місяцями раніше, 1 (20) січня 1816 р., у Севастополі на посаду командира Севастопольського порту (флотського начальника) був призначений контр-адмірал Пилип Тимофійович Биченський 1-й (додаток Б.5). О.С.Грейг перебував на своїй посаді до 1833 р. За цей час в Севастополі змінилось два флотських начальника: Костянтин Дмитрович Сальті (додаток Б.6) та Костянтин Юрійович Патаніоті (додаток Б.7).

Управління губернаторством зосереджувалось в канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора у Миколаєві. 15 жовтня 1828 р. вперше затверджено її штати [119, арк. 1], які перезатвердили у 1831 р. [124, арк. 1]. До 1828 р. вони склались з правителя, столоначальника, по одному писарю вищого, середнього і нижнього розрядів. Чиновників не вистачало, тому О.С.Грейг наполіг на введенні до штату ще декількох. У 1831 р. правителя канцелярії було зрівняно в правах з начальником відділення у морському відомстві, були введені посади помічника столоначальника, журналіста (архіваріуса), ексекютора (казначея), чиновника для виконання особливих доручень, по одному писарю середнього і нижнього розрядів. Канцелярія в Миколаєві розміщувалась в будинку головного командира Чорноморського флоту і портів [119, арк. 53-54]. У 1813-1828 рр. Миколаївська міська дума і городовий комітет виділяли кошти на утримання службовців канцелярії [119, арк. 33]. 15 жовтня 1828 р. фінансування з місцевого бюджету призупинилось, чиновники декілька місяців не отримували жалування. Лише після неодноразових звернень О.С.Грейга 31 січня 1829 р. Департамент державного казначейства надіслав необхідні кошти: "...на канцелярію і канцелярські витрати всього 5060 руб. на рік, видавати з 1 січня 1829 р." [119, арк. 16]. Правитель канцелярії отримував до 1831 р. 1500 руб. жалування на рік, після 2500 руб., столоначальнику підвищили жалування лише на 200 руб., і він отримував 1200 руб., таке ж жалування мав чиновник для особливих доручень, помічник столоначальника, журналіст (архіваріус) і ексекютор (казначей) отримували по 750 руб. на рік, у писарів вищого розряду жалування було 500 руб., середнього – 240 руб., нижчого – 200 руб. Крім жалування, з 1831 р. службовці отримувати квартирні гроші.

У 1829 р. за поданням О.С.Грейга було затверджено нові штати Миколаївської поліції. В її управління входили поліцмейстр, приватний пристав, діловод, повітчик, 6 писарів, 4 кварталних наглядачі, єврейський десятський. Поліцейська команда складалась з 40 нижніх чинів [124, арк. 58-59].

⁵⁸У Севастополі флотський начальник командував портом, ескадрами, військово-морськими закладами, цивільні справи на нього поклались, так би мовити, на громадських засадах. Офіційно він не був військовим губернатором Севастополя. В листі до Міністерства фінансів у січні 1829 р. О.С.Грейг повідомляв, що флотський начальник для виконання обов'язків військового губернатора навіть не має помічника і просив дозволу встановити у Севастополі посаду столоначальника, який би займався діловодством, вів бухгалтерські книги і допомагав місцевому флотському начальнику, що виконував обов'язки Грейга в його відсутність у Севастополі. Міністр спочатку відмовив у цьому проханні [119, арк. 8].

Тільки згодом у цьому ж 1829 р. для укріплення місцевої влади та в зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. у Севастополі була встановлена окрема посада тимчасового військового губернатора [420, с. 55], який підпорядковувався Миколаївсько-Севастопольському військовому губернатору. На цю посаду було призначено Миколу Аркадійовича Столипіна (додаток Б.9), який не відносився до чинів морського відомства (флотським начальником в цей час був К.Ю.Патаніоті).

В Севастополі почала діяти канцелярія тимчасового військового губернатора у складі секретаря та виконуючого обов'язки скарбника подорожного збору. У 1831 р. штат збільшився за рахунок столоначальника, який виконував обов'язки управителя канцелярії, складав звіти, виконував доручення губернатора; скарбника, який одночасно був архіваріусом; двох діловодів середнього і нижнього розрядів. В різні часи на посаді столоначальника перебували: Слободяник, Афанасьєв, Олександр Голубов, Іван Водоціан. На прохання М.Лазарєва Державна рада з 28 листопада 1834 р. дозволила мати в Севастопольській канцелярії чиновників для нагляду за карантинною і військовою брандвахтами та перекладача [124, арк. 55 зв. – 57; 137, арк. 145-146; 151, арк. 2-3; 140, арк. 18-24; 434, с. 105].

За ініціативою адмірала О.С.Грейга у 1829 р. в Севастополі було також збільшено штати поліції, які склались з 25 осіб апарату управління та 61 рядового поліцейської команди. До управління поліції входили поліцмейстр, 2 приватних пристави, 2 члени міського магістрату, писарі вищого, середнього та нижнього розрядів. В двох частинах міста було по два приватних пристави, чотири кварталних наглядачі (за кількістю кварталів), по два канцеляристи. На кожний квартал також призначалось по 1 унтер-офіцеру. Поліцейська команда складалась з 2 унтер-офіцерів, 1 барабанщика, 20 рядових, 8 фурманів, 30 будочників. При поліції було 8 коней. Утримання всього штату обходилось у 10862 руб. 97 ½ коп. Цю суму вирішено було

відпускати від казни, поки “власні джерела м. Севастополя дозволять прийняти на себе все утримання поліції”. Пізніше фінансування поліції було покладено на міський бюджет і становило 6238 руб. 62 коп. М.Закревський згадував, що в 30-ті роки він вже працював лікарем Морського відомства. Одним з обов'язків його служби була присутність при покаранні злочинців шпідрутенами і ліньками, це відбувалось один-два рази на тиждень. У 1831 р. в Севастополі поліцмейстером був Іван Федорович Соловійов, народився в м. Пирятині, службу розпочав на початку XIX ст. приватним приставом, після повстання 1830 р. затверджений поліцмейстером. Він товаришував з греками: приватним приставом Бурназовим і квартальним наглядачем Юргакою. Разом вони громили севастопольські притони. У 1841 р. поліцмейстером був Олександр Іванович Цейкер. В 50-х рр. XIX ст. на цій посаді перебував Микита Кирилович Козлов, за походженням з солдатських дітей [494, с. 505; 83, арк. 1-4].

У 1819 р. відбулися перші адміністративно-територіальні зміни стосовно адміралтейських поселень. Указом імператора Олександра I від 20 березня 1819 р. Знам'янка і Богданівка були виведені зі складу губернаторства і ввійшли до округу військових поселень 4-го Українського Уланського полку [288, арк. 2, 14, 15 зв.; 287, арк. 75 зв., 114]. Ці селища було населено селянами, переведеними ще у 1785 р. князем Г.Потьомкіним з його власних маєтків у глибині Росії. В російсько-турецьку війну Потьомкін перетворив їх на донських козаків, у 1788 р. у складі Донського козачого полку Матвія Івановича Платова вони бились проти турків під Очаковом. Після закінчення війни богданівські чоловіки працювали в адміралтействі і Херсонському порту, знаменські – в Миколаївському порту. На березень 1819 р. в Богданівці проживало 1387, в Знаменці – 1481 мешканець. Важкою була праця на адміралтейство, та ще важчим було життя військових поселян. Селяни довго опиралися переводу під командування генерал-лейтенанта Вітта, не допускали офіцера від військового відомства до опису селищ, вони навіть вбили свого старосту, який наполягав на добровільному переході. І лише коли в селища адміралом О.С.Грейгом було направлено урядові війська під командуванням капітана Матвеева, вони вимушені були припинити опір.

Спочатку мали передати Морському відомству селища Привольне і Станіслав Херсонського повіту, але пізніше замість них до Чорноморського адміралтейства були приписані селища Березнегувате і Висунськ. Таким чином, з січня 1820 р. губернаторство існувало у новому складі [295, арк. 1-10].

⁶⁰ 1803 р. по 1812 р. чорноморські адміралтейські поселенці були звільнені від адміралтейських робіт і обкладені на користь адміралтейства оброком “з усякої чоловічого стану душі від 18-ти до 60-літнього віку по 30 руб. на рік”. Але в 1812 р. вони були звільнені від сплати оброку і залучені до праці на адміралтейство [292, арк. 17, 18]. В поселеннях Березнегувате і Висунськ порядок виходу на роботи було встановлено на підставі Постанови Комітету міністрів та Державної ради від 30 січня та 13 лютого 1823 р., за якою всі чоловіки від 15-ти до 60-літнього віку мали виходити на роботу в Миколаївський порт, адміралтейство і Херсонський канатний завод. Чергова група робітників направлялась в адміралтейство кожні три місяці [292, арк. 18]. За пропозицією О.Грейга від 10 липня 1825 р. і 9 грудня 1826 р. з Богоявленська, Покровська, Воскресенська і Калинівки поселяни-чоловіки від 12-ти до 60-ти років мали працювати на казенних фабриках або вносити оброчні гроші по 10 руб. на місяць. З 3 лютого 1812 р. селяни, працюючи в морському відомстві, отримували по 9 руб. за кожний відпрацьований місяць, а з 1854 р. – по 2 руб. 70 коп. на місяць сріблом; харчуванням, одягом та опаленням вони забезпечувалися за власні кошти, хіба що деякі з них мешкали в казенних казармах [292, арк. 18]. Жінки та доньки поселян не працювали, а займалися домашнім господарством. В 60-літньому віці адміралтейські поселяни звільнялись від всяких робіт, їм дозволялось виходити із своєї общини. Вони могли передавати права на поземельні ділянки і будинки, які їм належали, своїм нащадкам або іншим поселенцям [302, арк. 35-36, 176-177; 292, арк. 21; 298, арк. 1-3; 299, арк. 1; 386, с. 38; 461, с. 210, 222]. Ті з поселян, що залишалися вдома, займалися сільським господарством, яке було майже єдиним джерелом прибутку, виконували квартирну, поштову, підводну повинності. Щорічно вони збирали до 10 тис. руб., які йшли на потреби селищ, оплату сільського апарату управління, утримування пошти, запасного магазину, в який зсипали зернові запаси та інше.

*Кутовий штамп
з офіційного бланка
Головного командира
Чорноморського флоту
і портів, 1822 р.*

У 1825 р. адміралтейські поселення були безпосередньо підпорядковані Управлінню чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилось в Миколаєві і в

61
свою чергу підпорядковувалось головному командирі Чорноморського флоту і портів. Це управління складалось з управителя, письмоводителя та одного канцелярського чиновника. Морським відомством призначались у села наглядачі з офіцерів, по одному на два сусідні селища. Вони мали слідкувати за порядком, виконанням поселенцями повинностей, виходом на роботу, порушеннями трудової дисципліни. Наглядачі не тільки зосереджували у своїх руках адміністративну і політичну владу над поселенцями, втручаючись в їхнє громадське життя, але деякою мірою здійснювали над ними суд і розправу.

Кожне селище являло собою окрему общину. Місцеве управління складалось із сільського старости, писаря, помічника писаря, збирача податків, чотирьох гласних і одного десятського. Називалось це управління “зборна ізба”. З 1845 р. селищами управляла “сільська розправа”, яка складалась з сільського старшини, старост, наглядача за магазином і збирача податків. Всі ці особи обирались на три роки і отримували жалування з громадських коштів. Писаря призначали або наймали за угодою. Члени “ізби” або “розправи” вирішували питання сільського управління та виконували всі розпорядження морських офіцерів-наглядачів [282, арк. 2; 284, арк. 1; 286, арк. 8, 18; 290, арк. 6; 293, арк. 2-28; 294, арк. 20-21; 296, арк. 1; 332, с. 65-66; 521, с. 33-34]. Адміралтейські поселенці використовувались як чорнороби, прибиральники, на рядових роботах. Важка праця призводила до порушень трудової дисципліни, неякісної роботи. Так, у 1821 р. для риття каналів на дорогах із селища Калинівка з’явилося замість 49 чоловік тільки 22, а богоявленські поселенці, які прибули на роботи, через декілька днів самовільно повернулись додому. Були навіть випадки, коли через тривалу відсутність деяких поселенців на роботі зупинялось виробництво на суконній фабриці в Богоявленську. У 1835 р. суконна і парусна фабрики у Богоявленську були закриті через низьку якість та дороговизну продукції, хоча в часи Грейга ці фабрики виробляли чотири сорти парусини найвищої якості [19, с. 43]. За найменші провинності мешканці адміралтейських сіл підлягали тілесним покаранням [286, арк. 87-88; 521, с. 34-35].

Життя поселенців проходило за суворими регламентаціями з боку адміралтейського начальства, яке сприймало їх як своїх кріпаків і навіть шлюби улаштовувало на свій погляд. Поселянки не мали права виходити заміж за кріпосних, які належали поміщикам. Поділ господарства дозволявся тільки батькові з синами, які вже мали свої сім’ї, або брату з братом. На будівництво хатини поселенцям давали право офіцери-наглядачі. Хати будувались лише за загальним планом, всі вони мали бути однакового розміру: 30 сажнів у довжину і 15 в

62
ширину. Місце для будівництва надавалось лише тим, хто мав сім'ю і не жив з батьками. Для вільного виїзду з поселення з метою заробітку або релігійних потреб офіцери-наглядачі видавали поселянам спеціальні пропускні квитки, причому "...тільки надійним людям, які без сумніву можуть повернутися..."

9 жовтня 1833 р. адмірал О.С.Грейг дав прощальний обід в Домі головного командира Чорноморського флоту у Миколаєві. Миколаївська міська дума вирішила навечно зберегти портрет адмірала і прощальний лист до миколаївців у присутстві думи. Його здобуток у Миколаєві налічує багато корисних справ. Так, у 1821 р. О.С.Грейг за пропозицією міського голови Єгора Кустова забрав з Одеського комерційного банку 240000 руб., які ще колись виклопотав для Миколаєва І.І. де Траверсе. На ці гроші в місті влаштували кредитну установу під назвою "Городовий комітет". 6 вересня 1821 р. Олександр I затверджено особливі правила роздачі позик з городского комітету купцям, які постійно проживали в Миколаєві [112, арк. 2-3]. Вони відрізнялись від звичайних банківських правил і були більш вигідними, що залучило в Миколаїв промисловців і торговців з повітів Херсонської, Київської та інших губерній. Пізніше дозволили брати позики і тимчасово перебуваючим у Миколаєві купцям. Це сприяло розвитку торгівлі. Для флоту заготовлялись сухарі, крупа, олія, вино, солоне м'ясо. Промисловці, що торгували м'ясом, паралельно почали витоплювати сало і відправляти його на кораблях в Одесу. Поступово сільські жителі почали збувати зернові через Одеський ринок. Всі ці обороти робились на взяті від казни підряди і підтримувались позиками городского комітету. У 1830 р. для збільшення фонду городского комітету було засновано пожежний капітал в 90000 руб. У 1862 р. на ці кошти відкрито Миколаївське товариство взаємного від вогню страхування [503, с. 2-4].

У 1831 р. О.С.Грейг домогся зменшення податків з гільдейського капіталу протягом наступних десяти років, а в перші п'ять років – повного звільнення від сплати таких, бо саме на міських громадян покладались всі тяготи російсько-турецької війни 1828-1829 рр. [121, арк. 38, 41, 47].

В Миколаєві для захисту міста від епідемічних хвороб, безпаспортних волоцюг, грабіжників зі сходу була побудована кам'яна стіна з єдиним пропускним пунктом і шлагбаумом. Бойні перенесені за місто на берег річки, у центрі влаштована базарна площа з кам'яними лавками, для жителів Воєнної слобідки відкрито власний ринок. Побудовано водопровід із Спаська. З Петербурга до Миколаєва переведено архів і для нього споруджено окремий будинок. Для утримання

арештантів збудовано новий острог. Морський шпиталь переведено з Богоявленська до Миколаєва. Нижнім чинам збільшено артільну суму, що дало можливість покращити харчування команд. Одруженим нижнім чинам надано право переводити утримання своїх дружин на казенний рахунок. Для дочок нижніх чинів в Миколаєві і Севастополі відкрито дівоче училище. Матроси були звільнені від важких ручних робіт, замість них за наказом Грейга почали призначати арештантів. Адмірал також виклопотав якщо не про остаточну відміну, то хоча б про пом'якшення тілесних покарань нижніх чинів. Для офіцерів Чорноморського флоту О.С.Грейг виклопотав квартирні і дров'яні гроші, для їх дітей - щорічну вакансію в 10 учнів в Петербурзькому морському кадетському корпусі. Підвищення в чинах офіцерів Чорноморського флоту стало проводити місцеве начальство, до нього проводили через установи Балтійського флоту. В Миколаєві було відкрито обсерваторію, астроном Карл Христофорович Кнорре проводив заняття з офіцерами флоту та вихованцями морських навчальних закладів.

Багато уваги приділяв О.С.Грейг будівництву Миколаєва: влаштовано пристань для комерційних суден, тротуари, ліхтарі, будки для караульних, канали для стікання води. На самому занедбаному місці на березі Інгулу за наказом Грейга спланували, розбили, засадили деревами бульвар (сучасний бульвар ім. адмірала С.О.Макарова), який ще з першої половини XIX ст. став улюбленим місцем відпочинку миколаївців. В цей же час побудовано міст через р. Південний Буг, який з'єднав Спаськ з Варварівкою; по березі річок Південний Буг і Інгул влаштовано рятувальні станції; призначено винагороду брандсбойщикам, які першими прибували на пожежу; відкрито богадільню, в якій передбачалися місця для покинутих новонароджених. Грейг запросив у Миколаїв іноземців Самасі і Аляуді. Перший відкрив цегельню, черепичну і фаянсову фабрики, а другий – механічний вітряк, за допомогою якого вироблялось сукно і фланель. Між Миколаєвом і

*Кутовий штамп
з офіційного бланка
Миколаївської міської
поліції, 1881 р.*

Кутувий штамп з офіційного бланка Канцелярії Миколаївського військового губернатора, 1898 р.

Севастополем були влаштовані переговорні телеграфи-семафори. В Севастополі будувались казарми, кам'яна пристань, морські батареї, два водопроводи для міста та для забезпечення водою кораблів флоту. В цей час почались дослідження руїн Херсонеса, там спорудили храм в пам'ять хрещення святого Володимира [6, с. 135; 502, с. 50-61; 443, с. 3-9; 504, с. 1-11; 19, с. 32-39, 40-45, 48-51, 122-123; 390, с. 16-21].

У зв'язку з хворобою О.С.Грейга у 1829 р. виникла необхідність створити комітет, який би виконував обов'язки Миколаївського і Севастопольського військового губернатора і керував справами Чорноморського департаменту під час його відсутності. 10 квітня 1829 р. Грейг сповістив міністра внутрішніх справ, що керівництво комітетом доручено контр-адміралу М.О.Снаксіреву [120, арк. 1], а 11 квітня 1829 р. було видано наказ про початок діяльності комітету. Через декілька місяців робота цього комітету була призупинена, та з 14 листопада він відновив свою діяльність. Головою було призначено контр-адмірала М.М.Кумані [120, арк. 1; 123, арк. 125; 76, арк. 5].

У 1829 р. ревізорами флігель-ад'ютантом Римським-Корсаковим та контр-адміралом Ф.Ф.Белінсгаузенем були виявлені в Севастополі зловживання в галузі продовольчої справи. Адмірал О.С.Грейг намагався спростувати докази, вживав всі свої зв'язки при дворі, щоб захистити головного інтенданта Чорноморського флоту. Йому вдалося зупинити розслідування. Флотський начальник К.Д.Сальті доповідав О.С.Грейгу про важкий продовольчий стан жителів Севастополя і попереджував, що "побоюється яких-небудь непріємних наслідків". О.С.Грейг закривав на все очі. З липня 1830 р. в Севастополі спалахнуло повстання проти зловживань адміністрації під час чумного карантину. Події повстання та його наслідки не є темою цього дослідження, але на деякі деталі автор хоче звернути увагу. Священик Софроній Гаврилов пізніше згадував, що за розпорядженням тимчасового військового губернатора М.А.Столипіна для приборкання жителів Корабельної слободи були застосовані гармати. Повстанці, доведені до відчаю, вбили М.Столипіна, а разом з ним ще декількох чиновників [445, ст. 1375-1383; 342, с. 302].

Після загибелі М.Столипіна та у зв'язку з хворобою Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора О.С.Грейга 20 липня 1830 р. тимчасовим військовим губернатором м. Севастополя було призначено генерал-лейтенанта Тимофєєва 1-го [307, арк. 22]. Саме Тимофєєв віддавав накази по Севастополю і доносив графу М.С.Воронцову про події у місті під час роботи спеціальної комісії по наслідках повстання і дії воєнного суду над бунтівниками. Як довго Тимофєєв 1-й перебував на посаді тимчасового військового губернатора, встановити не вдалося. На нашу думку, він міг перебувати на цій посаді декілька місяців, а міг працювати аж до 1839 р. Останній варіант автор вважає більш вірогідним. За період 1830-1839 рр. змінилось три флотських начальники: з 1830 р. до 1835 р. М.М.Кумані (додаток Б.8), з 1835 р. до 1837 р. контр-адмірал Й.І.Стожевський (додаток Б.10), з 1837 р. до 1839 р. О.П.Авінов (додаток Б.11). Немає ніяких відомостей про суміщення ними посади флотського начальника з посадою військового губернатора, але немає також відомостей про інших осіб, які могли бути військовими губернаторами. Тому, можливо, що військовим губернатором до 1839 р. був Тимофєєв 1-й. З 1839 р. на посаді тимчасового військового губернатора у Севастополі вже перебував генерал-лейтенант барон Ф.Ф.Розен (додаток Б.12) [434, с. 105; 435, с. 211-212; 436, с. 231]. Але вже у 1841 р. на посаді військового губернатора було затверджено віце-адмірала О.П.Авінова, при якому було розчищено будівельний майданчик і почато будівництво Лазаревського адміралтейства, споруджено доки. Через важку хворобу у 1849 р. О.П.Авінов попросив перевести його на посаду, що більше відповідала слабкому здоров'ю. З квітня того ж року його призначили членом Адміралтейств-Ради. Надалі посада виконуючого обов'язки Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора в Севастополі завжди була суміщена з посадою флотського начальника і на неї призначались чини морського відомства. О.П.Авінова замінив віце-адмірал С.П.Хрущов (додаток Б.13).

Окремі дослідники звинувачують О.С.Грейга в порожніх обіцянках учасникам севастопольського повстання. Адмірал лише декілька днів був у місті, він вмовив населення розійтись і видати призвідників, яких, за його словами, покарано не буде. Тільки призвідники вийшли з натовпу для розмови і подання прохання, їх тут же було схоплено, а потім засуджено до страти [466, с. 20-23, 104-113]. “Особлива комісія по прийманню скарг різних осіб морського відомства і жителів на карантинне управління під час чуми у Севастополі у 1830 р.” була абсолютно непрацездатна. Коли ж адміралу О.С.Грейгу вдалося налагодити її роботу, він не зміг відстояти її в суперечках з

66
М.С.Воронцовим. Побачивши свою неспроможність боротися з вищими світу цього, адмірал О.С.Грейг самоусунувся і погодився з тим, що голова нової комісії генерал Тимофєєв краще виконає імператорську волю. Грейг не зміг врятувати бідолашних жителів Корабельної слобідки. Комісія військового суду не покарала винних у зловживаннях чиновників, поведінка яких призвела до трагічних подій, лише засудила севастопольських поліцмейстера Грушецького та плацмайора Пустошкіна. Причиною передачі їх до суду були не здирства, а втеча з міста під час повстання [305, арк. 26; 306, арк. 44, 84-86].

Невдовзі уряд і губернатор приступили до реформування Севастопольського військового карантину, чиновники якого немало були замішані у зловживаннях. 31 січня 1833 р. було затверджено новий, значно збільшений, штат Севастопольського військового карантину, який складався з 158 службовців різного рангу і рядових нижніх чинів. На утримання карантину щорічно виділялось 15620 руб. Карантин приймав військові і купецькі судна, людей, товари, вже заражені або з місць з нестабільним епідеміологічним становищем. При карантині працював лазарет, в якому іноді одночасно утримувалось до 700 чоловік [125, арк. 23-28].

Після смерті адмірала О.С.Грейга Миколаївський міський магістрат запропонував вважати його "вічним громадянином" міста. На посаді головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя він пробув без малого 18 років. Адмірал реорганізував і розвивав кораблебудування, адміністрацію Чорноморського флоту, впроваджував нові наукові розробки на флоті. За наукову роботу в галузі астрономії і керівництво створенням обсерваторії в Миколаєві у 1822 р. Грейга обрано почесним членом Петербурзької Академії Наук. Діяльність О.С.Грейга по розвитку садівництва і сільського господарства в околицях Миколаєва, дослідницька робота по акліматизації рослин була відмічена обранням його членом Московського сільськогосподарського товариства. В ознаменування заслуг адмірала в розвитку Миколаєва у 1873 р. Грейгу відкрили пам'ятник за проектом знаменитого скульптора М.О.Микешина [503, с. 1-11; 390, с. 17, 21, 22]. В Севастополі ім'я О.С.Грейга протягом багатьох років було непопулярним. Саме тут губернатор виявив слабкість і короткозорість, деякою мірою з його вини постраждали найбідніші жителі Севастополя.

У 1833 р. посаду головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора зайняв М.П.Лазарев (додаток А.5). В заслугу йому ставиться: будівництво в Севастополі п'яти сухих доків, водопроводу, нового елінга, складів, казарм, організацію морських офіцерських зборів, училища

для матроських дочок, будівництво приміщення для Севастопольської морської бібліотеки, збільшення її книжного фонду майже в п'ять разів, спорудження Графської пристані, кам'яних набережних, Мічманського бульвару, відкриття грязелікарні. Хоча головну увагу адмірал приділяв Севастополю, але і в Миколаєві велись роботи по будівництву трьох нових елінгів, ливарного і канатного заводів, кам'яної механічної кузні, артилерійської, шлюпочної, конопатної, щоглової майстерень, казарм і нового Спаського адміралтейства [396, т. 3, с. XII]. За словами В.І.Істоміна, таких кораблів, які були побудовані при М.П.Лазареві, на той час "...не представить жодна з морських держав...", "все старе грейговське лахміття Чорного моря остаточно викреслиться зі списків..." [396, т. 3, с. XV, док. № 172].

На той час вже сформувалась структура управління Миколаївсько-Севастопольського військового губернатора та підвідомчих йому державних і станових установ і була вона такою: Канцелярія Миколаївського і Севастопольського військового губернатора в Миколаєві; Канцелярія виконуючого обов'язки тимчасового військового губернатора в Севастополі; Миколаївське комендантське управління; Севастопольське комендантське управління; Севастопольське правління військового карантину; Миколаївська міська поліція; Севастопольська міська дума; Миколаївський городовий комітет; Миколаївська міський магістрат; Севастопольський міський магістрат; Миколаївський сирітський суд; Севастопольський сирітський суд; Миколаївська квартирна комісія [134, арк. 2 зв.; 434, с. 104-105]. Управлінню головного командира Чорноморського флоту і портів М.П.Лазареву підпорядковувалось обер-інтендантство Чорноморського флоту і портів (обер-інтендант контр-адмірал Критський), якому в свою чергу підлягало Управління чорноморських адміралтейських поселень (управляючий поселеннями 7-го класу чиновник М.Іванов) [292, арк. 17].

Для Миколаєва і Севастополя у 1836 р. були засновані статистичні комітети. Очоловав їх військовий губернатор. В своїй роботі вони керувалися "Правилами для статистичних відділень при раді МВС і статистичних комітетів в губерніях", затверджених 20 грудня 1834 р., і "Планом статистичних робіт МВС". Перед статкомітетами було поставлене завдання: "...отримувати точні і докладні відомості про стан всіх частин управління і взагалі всіх предметів...", збирати "...відомості про різні предмети народного побуту, про особливі потреби, про багатства краю, про всі чудові його риси тощо..." [126, арк. 2]. Свою діяльність комітети розпочали зі складання звіту за 1836 р., а також статистичного й історичного описів міст Севастополя і Миколаєва та їх околиць.

М.П.Лазарєв, вивчивши діяльність Миколаївського городского комітету, дозволив отримувати у нього позики не тільки дворянам і купцям, але й чиновникам при умові її погашення з жалування і пенсій. Ці заходи сприяли, по-перше, швидкому будівництву міста, оскільки чиновники в основному брали позики на спорудження власних будинків, по-друге, розвитку освіти, бо велика кількість чиновників витрачала позики на влаштування до навчальних закладів своїх дітей. Іноді навіть видавались позики для посагу молодим дівчатам, що виходили заміж. Розмір позик становив від 5 до 5000 руб. [504, с. 5-6].

За розпорядженням М.П.Лазарєва від 3 травня 1844 р. в Миколаєві був утворений міський архів [179, арк. 2], що розміщувався в будинку міського магістрату і підпорядковувався міському управлінню. Обсяг робіт, виконуваних архівом, був значним, бо на зберіганні знаходились архівні документи не тільки присутствених місць Миколаєва, але й Севастополя, а також документи всіх військових частин і команд, розквартированих на території військового губернаторства.

Звіт М.П.Лазарєва за 1849 р. дає можливість охарактеризувати стан Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства середини XIX ст. В містах губернаторства мешкало 85930 жителів [130, арк. 1-15, арк. 17-25], в адміралтейських поселеннях – 12750 осіб, в т.ч. 5044 чол. [46, с. 76, 208-209]. В Миколаєві і Севастополі основну частину населення складали нижчі чини – всього 55955 чол. У губернаторстві їм належало 2934 будинки з 6238.

Найбільшим промисловим підприємством у Миколаєві було казенне адміралтейство. Крім нього, в місті було 16 дрібних підприємств з приблизною кількістю робітників – 240 чол. Вони виробляли цеглу, свічки, пиво тощо. Всі вироби продавались жителям міста. В Севастополі взагалі не було промислових підприємств. У губернаторстві нараховувалось 426 ремісників.

У 1849 р. Миколаїв отримав 15951 руб. прибутку за рахунок податків і зборів з лавок, погребів, амбарів, складів, громадських терезів, землі, басейну питної води тощо; Севастополь – майже втричі більший прибуток: 41844 руб. Міські кошти витрачались на утримання чиновників канцелярій губернатора та міських присутствених місць, казарм, комендантського управління, поліції, архіву, архітектора, пожежної частини, квартир для військових чинів, навчальних закладів. В Миколаєві діяли 2 благодійні установи; міська в'язниця, в якій протягом року тимчасово перебувало 526 чоловіків, 236 жінок; острог морського відомства, який за рік пройшло 1518 чоловіків і 15 жінок, всі вони використовувались для казенних робіт в адміралтействі. Через Миколаїв також гнали етапні команди засуджених злочинців.

Так, у 1849 р. їх було 2514 чоловік. Населення міста сплачувало спеціальний податок на утримання етапного дому.

Миколаївське купецтво жило підрядами від морського відомства, збирало зернові, витоплювало сало, все це з початком навігації направлялось до Одеси, живою худобою торгували на Єлисаветградській ярмарці, власних ярмарок місто на той час не мало. В Миколаєві було 318 лавок, більшість з них бакалейні, питні та ті, що торгували красним товаром. В Севастополі в основному торгували дровами, продуктами харчування, тканинами тощо.

Таким чином, на кінець першої половини XIX ст. в губернаторстві значно збільшилась кількість населення, воно було пов'язано, головним чином, зі службою в морському відомстві, враховуючи й жителів Чорноморських адміралтейських поселень. Кораблебудування було найбільш розвиненою галуззю промисловості, інші лише забезпечували потреби населення. Так само існувала й торгівля, більшість купців забезпечувала потреби морського відомства і лише деякі потреби населення міст. За свої кошти населення утримувало міські присутствені установи, канцелярію військового губернатора, поліцію, пожежну частину. Благодійна діяльність знаходилась в зародковому стані. М.П.Лазарев основну увагу приділяв розвитку флоту і Севастополя, на який він робив основну ставку як на головну його базу. Це навіть видно з сум міського доходу, які отримали Миколаїв і Севастополь. Розвиток селищ йшов дуже повільно, їх стан поступово погіршувався. Це потім призвело до того, що після Кримської війни міста й селища губернаторства опинилися в більш кризовому стані, ніж вся Російська імперія.

Після М.П.Лазарева у 1851 р. Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором призначили генерал-лейтенанта М.Б.Берха (додаток А.6), на той момент йому виповнилося 70 років. За свою тридцятип'ятирічну службу він ні разу не командував жодним кораблем. Весь час М.Б.Берх займав берегові посади, не пов'язані з кораблебудуванням. Тому флотськими й суднобудівними справами він не цікавився, а всю Кримську війну просидів у Миколаєві. Зате у 1851 р. з міщан Миколаєва було стягнуто усі недоїмки, а у 1854 р. для них та мешканців навколишніх хуторів Погорелова, Мішкова, Аверіна, Водопою і Кулебякіна було розроблено і затверджено спеціальні правила збору податків і відбування повинностей [133, арк. 17, 81].

У Севастополі всі питання по адміралтейству вирішував начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнілов, який у жовтні 1852 р. направив до Морського міністерства доповідь, де пропонував завести на флоті парові гвинтові судна, прискорити будівництво Лазаревського адміралтейства і докового комплексу по ремонту

70
кораблів [353, с. 153-154]. У 1852-1853 рр. В.О.Корнілов добився замовлення англійським фірмам та закладки в Миколаєві і Севастополі десяти гвинтових пароплавів, а в Брянську розпочали виробництво суднових парових установок. До початку Кримської війни в Севастопольському адміралтействі збудували гідротехнічні споруди, набережну, будинки для чотирьох майстерень і заклали фундаменти для інших, почали будівництво лісопильного заводу. Але завершити розгорнуті заходи не вдалося.

Політичне становище погіршилося. Англія і Франція, стурбовані зростаючим впливом Росії в Чорноморському басейні, прагнули закріпитися на Балканах, Кавказі, в Криму. Під їх впливом Туреччина у жовтні 1853 р. розпочала нову війну з Росією. Закладені в Миколаєві гвинтові кораблі довелось законсервувати, а замовлені за кордоном залишили для себе англійці. 18 листопада 1853 р. відбулася історична Синопська битва. Вона стала мотивом для Англії і Франції ввести в січні 1854 р. свої ескадри в Чорне море, а 15 березня офіційно підтримати Туреччину і оголосити війну Росії. Війна велась під Севастополем, на Дунаї і Кавказі, в Балтійському і Баренцевому морях, біля Соловецького монастиря і на Камчатці. 2-4 вересня 1854 р. в районі Євпаторії висадився 60-тисячний союзний десант, звідси він направився до Севастополя. 11 вересня основні частини російської сухопутної армії залишили Севастополь, а 12 вересня звідти виїхав О.С.Меншиков. Керівництво севастопольською обороною прийняли на себе віце-адмірала П.С.Нахімов та В.О.Корнілов. Обов'язки флотського начальника і Севастопольського військового губернатора виконував віце-адмірал М.М.Станюкович (додаток Б.14), якого на цю посаду було призначено ще 30 березня 1852 р. На жаль, видатний адмірал в адміністративній галузі вдавався до грубих помилок: перешкоджав розвитку виноробства та торгівлі кримським вином, завдавав шкоди купецтву, віддавав розпорядження, які “перевищували владу, надану губернаторам по частині внутрішнього управління містами” [454, с. 245-247; 60, с. 256; 399, с. 35; 537, с. 19; 538, с. 16; 439, с. 292].

24500 російських військових і жителів Севастополя мали протистояти 67-тисячній англо-французько-турецькій армії. Роботи з укріплення Севастополя вів військовий інженер Е.І.Тотлебен. 11 вересня було затоплено 5 лінійних кораблів між Костянтинівською і Олександрівською батареями, 13 вересня Севастополь оголосили в осадному стані, а 5 жовтня союзні війська здійснили перше бомбардування міста [353, с. 155-159].

2 березня 1855 р. на посаду Севастопольського військового губернатора і флотського начальника замість М.М.Станюковича призначили віце-адмірала П.С.Нахімова (додаток Б.15). 28 березня 1855 р.

йому присвоїли звання повного адмірала. П.Нахімов, крім загального керівництва севастопольською обороною, встиг за короткий термін перебування на посаді звернути увагу на міське управління, про це свідчить його лист до МВС від 13 травня 1855 р. Він пропонував віднести утримання севастопольських канцелярії військового губернатора, міської думи, магістрату, сирітського і совісного судів, поліцеймейстера та поліцейської команди й інших установ на рахунок державної казни до того часу, поки надходження в міську думу почнуть покривати витрати. Адмірал пропонував також за рахунок державної казни надавати допомогу працівникам міських установ. Він просив МВС відпустити Севастопольській думі з державного казначейства “на перший раз до двадцяти тисяч руб.” Дозвіл з МВС прийшов вже після загибелі адмірала Нахімова – 30 грудня 1855 р. [137, арк. 164-167, 168 зв., 172-175].

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані П.С.Нахімов був смертельно поранений і через два дні помер. Після його смерті керівництво севастопольською обороною перейшло до шестидесятип’ятирічного командира 4-го піхотного корпусу генерал-ад’ютанта графа Д.Є.Остен-Сакена. Помічником начальника гарнізону міста і командиром Севастопольського порту став контр-адмірал О.І.Панфілов, а Севастопольським військовим губернатором – Ф.М.Новосільський (додаток Б.16). Пізніше Новосільський був начальником гарнізону міста Миколаєва. У жовтні 1855 р. його відкликали в Петербург і призначили головним командиром Кронштадтського порту і військовим губернатором балтійської цитаделі. О.І.Панфілов до кінця оборони Севастополя залишався на бойовому посту, командував усіма сухопутними і морськими силами, а також укріпленнями, розташованими на Північній стороні. Він останнім на шлюпці під ворожим вогнем залишив Севастополь. 29 серпня 1855 р. союзні сили вступили в зруйноване місто.

Під час облоги Севастополя значна частина його мешканців, в основному жінки й діти, покинули місто. Вони мали право користуватися безкоштовними підводами, харчуванням, квартирами для відпочинку, а також одержували по 10 руб. на дорогу. Видачею коштів в Севастополі займалися чиновники С.С.Мансуров і К.С.Кочетов. За увесь період війни допомогу отримали 94 родини офіцерів Чорноморського флоту на суму 7745 руб. і 600 осіб простого звання на суму 7639 руб. [360, с. 245-246, 248].

Миколаїв в період Кримської війни був основною тиловою базою флоту. Через нього у Крим йшли загони регулярних військ, обози з продовольством і зброєю, тут було зосереджено близько 40 тис. ополченців, які направлялись на фронт. В адміралтействі виготовляли

72 гарматні лафети, артилерійські снаряди тощо. За даними звіту статського радника С.С.Мансурова, з Криму до Миколаєва за період війни було відправлено 32 транспорти, на яких перевезено до 6 тис. хворих і поранених, близько 400 осіб залишили по дорозі, деякі з них самостійно досягли Миколаєва, 110 померло в дорозі [360, с. 267]. За даними звіту камер-юнкера Доргобужинова, який займався видачею грошової допомоги в Миколаєві, кількість людей, що прибула з Криму, була ще більшою. Тільки грошової допомоги в Миколаєві було надано 9 тис. чоловік, в тому числі 170 офіцерам, двоє з яких померло від хронічних захворювань, 4433 пораненим в розмірі від 2 до 100 руб. Крім хворих і поранених, до Миколаєва стікались біженці з Севастополя, Керчі, Ізмаїлу, яких було понад 2 тис. родин ($\frac{3}{4}$ з них – дружини й діти, $\frac{1}{4}$ – вдовиці й діти нижніх чинів). Їх відправляли на роботу на місцеві підприємства, а пізніше почали видавати щомісячну грошову допомогу у розмірі від 2 руб. до 3 руб. сріблом. У своєму звіті Доргобужинов вказує, що грошову допомогу змогли видати не всім нужденним. Так, поранених прибуло з Севастополя до Миколаєва 4588 чол., а отримали допомогу 4433 чол. [359, с. 281, 284, 289, 294, 296-297, 301].

Адміралтейські селяни зробили свій внесок: 870 селян добровільно і безкоштовно працювали на влаштуванні батарей на р. Буг; ті, що жили далеко й особисто не могли брати участі в роботах, зібрали кошти; для перевезення поранених і хворих до Миколаєва та військ і гармат в Крим селяни надавали свої підводи; селяни перевезли 20 тис. пудів сухарів для військ з Миколаєва в Перекоп. Березнегувате, Покровськ, Воскресенськ, Калинівка і Богоявленськ були звільнені від постійного постою військових, але вони були зобов'язані надавати квартири для ночівлі військам, рекрутським і арештантським партіям, що проходили через їх поселення [300, арк. 165-166; 46, с. 22]. 6 вересня 1856 р. адміралтейські поселенці за свою допомогу російській армії були нагороджені бронзовими медалями на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-1856 рр.

Підводна повинність в роки Кримської війни виконувалась всіма жителями губернаторства. Із звітів квартирної комісії видно, що при переході військ у 1853, 1854, 1855 рр. жителі губернаторства надали 11478 підвід (підраховано автором). Цю повинність виконували всі стани: купці, міщани, ремісники [146, арк. 71 зв., 72, 74, 75]. У 1854-1855 рр. поліцейські загони здирали гужову повинність з жителів губернаторства нагурую і грошима та все ж задовольнити потреби військ в повній мірі не могли. Підводи насильно відбирали в іногородніх, які привозили до Миколаєва на продаж продукти, у чумаків,

болгар колонії Тернівка. Розшукування і здача підвід здійснювалася навіть вночі, незважаючи на погоду. Вночі підводи поспіх здавалися військовому начальству, а облік їх не вівся. Тому 5 грудня 1855 р. міщанська громада Миколаєва звернулася до Миколаївського військового губернатора М.Ф.Метліна (призначений у вересні 1855 р., перебував на посаді до січня 1856 р., додаток А.7) зі скаргою, в якій вказувала, що міщани неухильно виконували гужову повинність “хто натурою, а хто грошима” і поставили близько 6 тис. підвід. Ті, хто не мав власних підвід, платили за найм по 10 руб., “хто мав чотири пари волів, залишився з двома, а хто мав дві пари, залишився при одній, інші ж і зовсім лишилися...”, але “ніхто з нас ні прогонних грошей, ні контрамарок для зарахування в податок не отримав”. В аналогічному становищі опинилися власники кінних підвід. Коли квартирна комісія розглянула скаргу, то відмовила міщанам, їх навіть звинуватили як тих, що “не співчували воїнам під час переходу на захист нашої Вітчизни” [146, арк. 19]. Гужова повинність була упорядкована лише у 1860 р.: за надання міщанами підвід на військові потреби їм видавали гроші і контрамарки, які вони могли вносити у повітове казначейство для погашення податків і недоїмок [171, арк. 4-5].

Дворяни й купці, як правило, виконували гужову повинність грошима. Вони також жертвували кошти на найм підвід, але “у звітності про ці кошти не зобов’язувались”. Останню фразу можна проілюструвати так: у грудні 1855 р. купецька громада Миколаєва пожертвувала 700 руб. сріблом для найму підвід за бідніших міщан, але кошти ці не зібрала ні у 1857 р., ні пізніше [146, арк. 32, 42].

Квартирна повинність відбувалась жителями Севастополя й Миколаєва на підставі “Положення про квартирну повинність в м. Севастополі” від 27 травня 1839 р. За ним жителі збирали квартирний збір. В Миколаєві у 1854 р. квартирній повинності підлягало 5000 будинків, за виключенням щойно збудованих, старих, бідних родин. Лазарет, швальні, різні військові майстерні розміщували в казенних будинках, що належали морському відомству. Натуральний постій застосовувався рідко. Перед війною у 1850-1852 рр. його взагалі не було. Генерали, штабні і обер-офіцери, одружені нижні чини отримували квартирні гроші. У 1854 р. на найм помешкань для військ і їх служб із сум квартирного збору використано 8698 руб. В цьому ж році квартирних грошей видано 83 офіцерам і 7168 нижнім чинам [136, арк. 12, 12 зв.]. Звільнення від квартирної повинності отримували члени міських присутствених місць, їх звільняли і від постою в натурі, і від квартирного збору на трирічний термін служби на посаді [132, арк. 1]. У воєнний період використовувались обидва види квартирної повинності.

⁷⁴ У січні 1856 р. між Росією і англо-французьким блоком було укладено перемир'я. Наприкінці лютого в Парижі зібрався конгрес під егідою імператора Наполеона III. Росію представляв О.Ф.Орлов. 18 березня 1856 р. Франція, Англія, Туреччина, Сардинія, Австрія, Прусія і Росія підписали Паризький мирний договір. Чорне море стало нейтральним, Росія і Туреччина втратили права мати на ньому бойовий флот і військово-морські бази, прохід військових кораблів через Босфор і Дарданелли заборонявся. Росія повертала Туреччині фортецю Карс, Молдавському князівству гирло Дунаю і частину Південної Бессарабії, відмовлялась від права покровительствувати християнським підданам Туреччини. Склад російської Чорноморської флотилії обмежувався шістьма невеликими гвинтовими корветами, дев'ятьма транспортними паровими суднами і чотирма колесними пароплавами. Кримська війна закінчилася повною поразкою для кріпосницької Росії.

Перший період існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1856 рр.) завершився Кримською війною. Для нього характерні такі риси: повне підпорядкування міст і селищ губернаторства головному командирі Чорноморського флоту і портів, військово-адміністративний вплив морського відомства на їх розвиток, високі темпи суднобудування на відміну від інших галузей економіки, застосування кріпосної праці на підприємствах морського відомства та невирішеність соціальних питань. Запровадження управління у вигляді військового губернаторства дозволило царському уряду і морському відомству поставити підпорядковані населені пункти на службу флоту і суднобудуванню, створити укріплений плацдарм для захисту південних кордонів, розпочати процес інтеграції цих територій до складу Російської імперії. Головний командир Чорноморського флоту, одержавши права військового губернатора, фактично одноосібно вирішував всі проблеми цивільного життя на підпорядкованій території. У першій половині XIX ст. він завжди віддавав перевагу потребам морського відомства, що майже завжди шкодило цивільним інтересам губернаторства.

Першим посаду військового губернатора обіймав француз І.І. де Траверсе, який займався не тільки справами флоту і суднобудування, а й звернув увагу на благоустрій міст і селищ, формування органів місцевого самоуправління, поліції, статистики, банківських установ, розмежування земель, сприяв популяризації серед населення губернаторства військово-морської освіти.

Органи управління губернаторством остаточно сформувалися в часи адмірала О.С.Грейга (1816-1833 рр.). Він упорядкував штати канцелярії та поліції. Обов'язки військового губернатора в Севастополі тривалий

75
час виконував флотський начальник. На думку автора, посада військового губернатора в Севастополі з'явилась у 1829 р., тоді ж відкрито канцелярію, яка вважалась складовою частиною канцелярії військового губернатора в Миколаєві. З 1849 р. посада виконуючого обов'язки військового губернатора в Севастополі була суміщена з посадою флотського начальника і на неї призначались лише чини морського відомства. В цей період економічний розвиток військового губернаторства відбувався лише в суднобудівній промисловості, інші галузі знаходились в зародковому стані. Кріпосницька система і пріоритет суднобудування стримували розвиток природних для степового регіону галузей господарства, що після Кримської війни стало однією з причин глибокої кризи.

Значну роль в системі соціально-економічних відносин губернаторства відігравали адміралтейські поселення, які відбували різні повинності на користь морського відомства. О.С.Грейгом у 1825-1826 рр. було розроблено порядок виходу поселенців на роботи та умови їх праці і її оплати. Адміралтейські поселення спочатку підпорядковувались Чорноморській виконавчій експедиції, а з 1825 р. для управління ними було створено Управління Чорноморських адміралтейських поселень. Використання праці адміралтейських поселенців дозволяло забезпечити підприємства безкоштовними робочими руками і застосувати їх на самих важких і брудних видах роботи.

Зусилля адмірала М.П.Лазарева (1833-1851 рр.) були спрямовані на розбудову Севастополя як головної бази Чорноморського флоту. Систему державних установ доповнили міські архіви, розширилися функції городского комітету. Більшість населення була зайнята в суднобудівній промисловості або служила на флоті. Темпи розвитку суднобудівної промисловості поступово почали знижуватись через низьку ефективність кріпосної праці. Продовження використання воєнно-адміністративних засобів в управлінні губернаторством не сприяло швидкому соціально-економічному піднесенню міст і селищ.

Напередодні Кримської війни командування Чорноморського флоту намагалось укріпити Севастополь і покращити бойову готовність кораблів і особового складу, але безрезультатно. Цивільні справи губернаторства його новим керівництвом в особі М.Б.Берха були зовсім занедбані, основна увага зверталась на стягнення в повній мірі податків з населення, виконання військових повинностей. Під час воєнних дій населення було доведено до повного зубожіння, тому Севастопольський військовий губернатор П.С.Нахімов пропонував покрити міські витрати за рахунок державного бюджету.

Отже, Кримська війна показала всю хибність політики російського уряду. Поразка у війні призвела країну до загальної кризи феодально-